

Nasreddin Tusi : Hayatı, Eserleri, Din ve Toplum Görüşü

Doç. Dr. A. Vahap TAŞTAN
Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
atastan@erciyes.edu.tr

ÖZET

Son yüzyılda Avrupa’da ve Sovyetler’de hakkında en çok araştırma yapılan XIII. Yüzyıl büyük Türk bilgini Nasreddin Tusi, ülkemizde ansiklopedik bilginin dışında, pek fazla tanınmamaktadır. Oysa ki, onun en önemli yapıtı sayılan *Ahlak-ı Nasiri* adlı eseri İslam Dünyasında ilk sistematik ahlak kitabı olarak kabul edilmiş, orta ve yakın doğuda yüzyıllarca ders kitabı olarak okutulmuştur. Merağa gözlemevinin kurucusu olarak ta bilinen Tusi’nin bu eserinin en temel özelliği, yöntem açısından bugünkü bilimsel yaklaşımlara benzer bir yaklaşım sergilemesi; bireysel gelişme ve erdemlilik, sosyo-ekonomik, politik ve kültürel yapıyla ilgili pek çoğu günümüz toplumları içinde geçerli olabilecek bir fikri muhteva ve ifade gücüne sahip olmasıdır.

Tusi, toplumları fonksiyonel bir yapı içinde ele alır; ekonomiye, işbölümü ve adalete çok önem verir ve toplumları bu açıdan gelişmişlik düzeyine göre sınıflandırmaya tabi tutar. İlahiyat konularında özellikle Şii kelamla ilgili pek çok eser veren Tusi, yaşadığı dönem itibarıyla uzlaştırıcı bir tavır sergiler. Felsefi gelenekten de yararlanarak, dini toplumlar için önemli bir kurum olarak görür. Onun belki de en dikkate değer yönü, bilim ve bilimsel araştırmalara olan tutkusudur.

Giriş

Nasreddin Muhammed Tusi¹ (1201-1274) ortaçağ Azerbaycan bilim ve felsefe tarihinde astronomi, matematik, tıp, mantık, psikoloji, felsefe, edebiyat, coğrafya, ilahiyat ve güzel sanatlar gibi çeşitli alanlarda 70’den fazla eser vermiş ansiklopedist bir bilgin olarak şöhret bulmuştur. Sayısız eserleri arasında ona büyük şöhret kazandıran eseri *Ahlak-ı Nasiri*’dir. Tusi’nin, bu eserinde “hikmet” “ilim” ve “tecrübe”ye getirdiği tanımlar, bilimsel açıdan bakıldığında bugün bile önemini kaybetmemiştir. Hikmet, ilim ve tecrübeye getirilen tanımlarda insan maneviyatının mükemmelleşmesi, insanlığın gelişmesi ve zenginleşmesi temel şart olarak kabul edildiğinden bu tanımlar özel bir önem kazanmıştır. Tusi, her teori ve pratiği değil, yalnızca ilerlemeye, gelişmeye hem maddi hem manevi açıdan yükselmeye sebep olan hikmet, bilim ve tecrübeyi kabul eder.

Tusi, bireyden başlayarak aile, köy ve şehir toplumlarının temel karakteristiklerini ortaya koyar, gelişme ve ilerlemeyi bireysel olgunlaşma ve sosyo-ekonomik faktörlerle açıklamaya çalışır. Onun fikirleri iş bölümü ve dayanışmanın temel alındığı sistemci bir

yaklaşımına dayanır. Tusi bu çerçevede, toplum bireylerinin problemleriyle ilgilenecek hayatlarını düzenlemeyi amaçlayan bilime “içtimaiyat hikmeti” (toplum bilimi) der ve bu bilimi son derece önemser, onu herkesin öğrenmesi gerektiğini vurgular.

Tusi'nin bireysel gelişme ve erdemlilik, toplumun sosyo-ekonomik, politik ve kültürel yapısıyla ilgili fikirlerinin pek çoğu günümüz toplumları için de geçerli olabilecek bir içerik ve ifade gücüne sahiptir. Bu düşünce zenginliği ile onun Türk dünyasında önemli izler bırakmış bir bilim öncüsü olarak ele alınması gerektiği kanaatindeyiz.

1. Nasreddin Tusi 'nin Hayatı, Kişiliği ve Eserleri

a) Hayatı ve Kişiliği

Bilim dünyasında Meraga rasathanesinin kurucusu olarak tanınan “allame”, “muharrir”, “hekim”, “hoca”, “üstat”, “son filozof”, “asrın yeganesi”, “ansiklopedist”, “insanlığın öğretmeni”² gibi lakaplarla ün kazanmış büyük Türk bilgini³ Nasreddin Tusi (Tam adı: Ebu Cafer Nasreddin Muhammed b. Muhammed b. Hasan Ebubekir) 579/1201 yılında Tus şehrinde doğdu.⁴

Tusi'nin meşhur eseri Ahlak-ı Nasırı'yi Sovyet döneminde Farsça'dan Azerbaycan Türkçesi'ne çeviren Rahim Sultanov, bu çeviri için yazdığı “Giriş” de “Eski ve orta çağlarda yaşamış ve eserler vermiş olan Doğulu alim, şair ve devlet adamlarından her birinin kendine mahsus orijinal ve farklı yönleri, muammalı ve gizemli tarafları, çelişkili ve tartışmalı meseleleri vardır. Çoklarının doğduğu yıl ve yer bilinmemektedir veya şüphelidir. Bu doğrultuda, çoğu kere bu alimlerin isimleri, lakapları ve hatta eserleri birbirine karışır; felsefi ve siyasi görüşleri sık sık değişir ve olaylara bakış açıları birbirine zıtlık gösterir. Bunun neticesinde muhtelif fikirler, farklı anlayışlar ortaya çıkar. Şahsiyet ne kadar büyük olursa çelişkiler de o kadar çok olur. Eski ve orta çağlarda yaşamış böyle görkemli alim, şair ve filozof göstermek zordur ki, onun hakkında yukarıda saydığım müzakereye sebep olmuş bir mesele bulunmasın”⁵ diyerek önemli bir gerçeği dile getirmiştir. Bu çerçevede Tusi'nin doğum yılı ve yeri ile ilgili olarak da çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Örneğin, onun 1200 yılında Hemedan veya Hemedan yakınlarında Bahar adı verilen bir nahiyede doğduğu, sonradan Tus'a geldiği için “Tusi” lakabını aldığı ifade edilir.⁶

Tusi, çocukluğunu ve gençliğini Tus şehrinde geçirmiş, ilk öğrenimini hukuk ve ilahiyat bilgini olan babasının gözetiminde yapmıştır. Babasının arkadaşı ve devrin ünlü matematik bilgini olan Kemaleddin Muhammed Hasib'den matematik öğrenmiş, daha sonra

logaritma, mantık, hikmet ve idrak nazariyesini Şarkın Aristosu kabul edilen İbn Sina'nın öğrencisi Azerbaycan filozofu Behmenyar'dan almıştır.⁷ Onun henüz genç yaşlarında iken engin bilgi, geniş muhayyile ve keskin hafızaya sahip, hür fikirli ve ihtiraslı bir araştırmacı olduğu⁸ anlatılır.

Tusi, çocukluk çağında büyüklerin meclisinde oturup dini, felsefi tartışmaları büyük bir dikkatle izler ve derin düşüncelere daldı. Nitekim, ilk eserlerinden biri olan ve ona dünya şöhretini kazandıran Ahlak-ı Nasiri'sinde bu tür meclislerin çocuklar için ne kadar gerekli olup, onlar üzerinde derin tesirler meydana getirdiğinden büyük bir özenle söz eder.

Bütün bunlar genç Tusi'de hakikati arama aşkı doğurur. Öyle ki, onun İsmaililer'in yanına gitmesinde gerçeği arama, başkalarını taklit ve kopya etmeden gerçeği kendi başına kavrama arzusunun önemli bir rol oynadığı⁹ ifade edilir. İsmaili valisi Nasır Muhteşem'in davetiyle Kuhistana gelen Tusi, İsmaililer'in yanında büyük saygı görür ve fikri bakımdan onlar üzerinde etkili olur. Fakat zaman geçtikçe ilişkileri bozulur ve Alamut kalesinde göz hapsinde tutulur.¹⁰ Buna sebep olarak da İsmaili valisinin sınırsız siyasi ve manevi egemenliğine karşı çıkması¹¹ gösterilir. Tusi 22 yıla yakın İsmaililer'in yanında bulunmuş, ağır şartlar altında astronomi, felsefe, mantık ve diğer ilmi sahalarda önemli eserlerinin çoğunu burada yazmıştır. Hulagü'nün İsmaililer'i yenilgiye uğrattığı 1256'da özgürlüğüne kavuşan Tusi, daha sonra onun danışmanı olur.¹²

Tusi, devlet yönetme sanatını, ekonomi ve mali işleri iyi biliyordu. Bu da ona, İlhanlılar devletinin mali ve ekonomik işlerinde söz sahibi olma fırsatını doğurdu. 1258 yılında Hülagü'nün onayını aldıktan sonra Tusi, Doğunun en muazzam rasathanesi olan Meraga rasathanesinin yapımına başladı. Tusi'nin, Hulagü'nün Bağdat'a hücum etmesinde de etkili olduğu, buna sebep olarak da onun hilafet ve hilafetin dokunulmazlığına karşı tutumu gösterilirse de, onun hakkında yapılan son araştırmalarda bu gerçekçi bulunmaz.¹³

Etkili mevkiini Hülagü'nün halefi Abaka'nın saltanatında da devam ettiren Tusi, 672/1274 yılında Bağdat'da ölmüştür.¹⁴

b- Eserleri

Sıddiki'ye göre, fikri çöküşü izleyen yaygın bir siyasi yıkılış çağında Hülagü'nün Tusi'yi himaye etmesinin İslam düşünce tarihinde eşsiz bir önemi vardır. XIII. yüzyılda felsefi ilimlerin yeniden canlanması ve ilerlemesi Tusi'nin ilmi kişiliği ile yakından ilişkilidir.

Daha çok bir “allame” olan Tusi’nin tavrı, bir yeniden canlandırıcının tavrıdır ve eserleri büyük ölçüde eklektik (seçmeci) bir karakter gösterir.¹⁵

Tusi her ne kadar teoriye önem verip onu pratikten önce hesap etmiş olsa da o büyük ölçüde pragmatik bakış açısından hareket eder ve ilmin önemini insanlar için yararlı olmasında görür. Bu anlayış eserlerinin bir çoğunda varlığını hissettirir.¹⁶

Başlıca Eserleri Şunlardır:

1. Ahlak-ı Nasiri: Farsça olarak İsmaililerle birlikte olduğu zamanda yazılmıştır. Fakat fikir ve terminoloji daha sonra yeniden düzenlenmiştir.
2. Risaletü’l-Muiniyye (Astronomi)
3. Tecridü’l-Akaid (kelam)
4. Kavaidü’l-Akaid (kelam)
5. Esasü’l-İktibas (mantık)
6. Mantikü’t-Tecrîd (Mantık)
7. Evsafu’l-Eşraf (Tasavvuf)
8. Tasavvurat (Metafizik)
9. Zic-i İlhani (Astronomik-astrolojik cetvel)
10. Risale der İsbat-ı Vacib (Metafizik)
11. Risale-i İtikâdat (Kelam)
12. Hall-i Müşkilati’l-İşarât: Fahrettin Raziye karşı İbn-i Sina’nın savunulması
13. Risaleti İlm-i Heyet (kozmozğrafya)
14. Şerh-u Kitabi’l-İşare ve’t-Tenbihat
15. el-Cebr ve’l Mukabele (matematik)
16. Fusul (Metafizik)¹⁷

b.1 Ahlâk-ı Nasiri : Yazılışı, Konuları ve Önemi

Sultanov’un da işaret ettiği gibi, Tusi’ye dünya şöhreti kazandıran onun matematik ve astronomi ilimlerine dair yazmış olduğu Zic-i İlhani gibi eserleri ve Meraga rasathanesidir. Onu Doğu milletlerine sevdiren ise Ahlak-ı Nasiri adlı eseri olmuştur.¹⁸ 700 yıldan fazla bir zamandır Orta ve Yakın Doğu okullarında okutulan ve İslam dünyasında ilk sistematik ahlak kitabı olan¹⁹ bu eserin yazılış serüvenini Tusi, “Bu Kitabın Yazılmasının Sebebi” bölümünde ayrıntılı bir şekilde anlatır. Buna göre, ahlak, felsefe ve mantık bilimleriyle yakından ilgilenen Kuhistan’ın İsmaili valisi Nasır Muhteşem Miskeveyh’in et -Taharet (Tezhibu’l Ahlak)

kitabını Arapça'dan Farsça'ya çevirmesini Tusi'den ister. Fakat o “orjinalinin biçiminin bozulması ve çarpıtılması “korkusuyla bu teklifi kabul etmez. Tusi bu kadar güzel bir eseri çevirmenin zor olduğu, ayrıca bu kitapta o devrin ihtiyacına göre büyük önem arz eden aile ve şehir yönetimi gibi iki konunun işlenmediğini, oysaki bu iki meselenin açıklanması gerektiğini valiye ustalıkla anlatır, böylece onun yeni bir kitap yazma arzusu kabul edilir. Nasır'ın emri ve teşvikiyle yazdığından Tusi , bu kitabı Ahlak-ı Nasiri olarak isimlendirir.²⁰

Kitabın ahlak felsefesine dair bölümü Kitab et-Taharet'nin bir özetidir.Fakat biçimi, konularının tanzimi ve sınıflandırılması Tusi'ye aittir, bu da ona görünüşte bir orjinallik havası verir.²¹ Büyük ölçüde Aristo'nun akılcı ahlak görünüşe bağlı kalan Miskeveyh'ten farklı olarak Tusi, bu akılcı ahlak görüşünü Gazali ve diğer sufilerin mistik ahlak görüşüyle uzlaştırmaya²² çalışmıştır.

Ev idaresi ve siyaset felsefesine dair bölümlerde Tusi büyük ölçüde İbn Sina ve Farabi'den yararlanır. Siddiki'ye göre, sadece bütün ayrıntılarıyla pratik felsefeyi tamamlayan bu iki bölümün ilave edilmesi bile Tusi'nin Ahlak-ı Nasiri'nin taklit arzusuyla yahut tercüme ruhuyla değil, fakat orijinal bir teşebbüs olarak yazıldığı iddiasını haklı çıkarır.²³

Ahlak-ı Nasiri Tusi tarafından en az üç defa yeniden yazılmıştır.Birinci defa 1232-3 yıllarında Muhteşem'in teklifi ile onun adına yazılmış, ikinci defa yaklaşık 21-22 yıl sonra Moğollar hakimiyeti ele geçirince, üçüncü olarak ta takriben 1272-3 yılları da yeniden gözden geçirilmiştir.²⁴

Tusi, eserin Mukaddimesi üzerinde yapmış olduğu değişikliği şöyle izah eder: “...kitabın muhtevası hikmet konularından birine ayrılmış olup, dini iletme ya da onu eleştir ile ilgili olmadığından, inançları farklı olan insanlar da onu okumaya heves ettiler. Bu sebeple kitap çok sayıda çoğaltılarak halk arasında yayıldı. Öyle oldu ki, bütün erdem ve bilgi sahipleri bu kitabı okumakla onu daha da şereflendirdiler, beğendiklerini bildirmekle onu daha da beğendirdiler. Bunu gördükten sonra istedim ki, hiçbir siyasi endişe taşımadan serbest bir üslupla yazılmış mukaddimesi değiştirilsin, yeniden o şekilde yazılsın ki, eğer bir kimse kötü niyetle hareket edip kara çalmak, fikir ve ifadeleri canın istediği gibi yorumlamak isterse eli boşa çıksın”.²⁵

Tusi, yalnızca mukaddimeyi değiştirmekle yetinmeyip genellikle bütün kitap boyu ibare ve ifadeleri anlaşılır kılmaya çalışmış ve bu konuda İbn Miskeveyh'in “Saadetin Dereceleri” ve “Çocuğun Terbiyesi” adlı eserlerinden de geniş ölçüde yararlanmışır.²⁶

İnsan davranışının genel kriterleri üzerinde yoğunlaşan²⁷ Tusi'nin Ahlâk-ı Nasiri'de işlediği konular ve problemlere yaklaşımı itibariyle büyük ölçüde çağdaş metodolojik bir perspektife sahip olduğu görülür. O, esas maksada geçmeden önce bazı terimlerinin içeriğini açıklar, okuyucuları kendi devri için yeteri kadar karmaşık olan bir meseleyi anlamaları için hazırlamaya çalışır. Kitabın üç makale ve otuz fasıldan ibaret olduğunu söyleyerek, her makalenin alt başlıklarını sayar, böylece kitapta nelerden bahsedileceği hakkında çok önceden okuyucuya belirli bir fikir verir.

Tusi'de teori (nazari hikmet) ve pratik (ameli hikmet) birlikte gider. Nazari hikmete felsefe ve ilahiyat, ameli hikmete ise ahlakın olgunlaştırılması, ev yönetimi, kuralları ve şehir yönetimi siyasetini dahil eder. Bunların her birisi kendi içlerinde çeşitli kısımlara ayrılır.²⁸

“Ahlakın Saflaştırılması” adlı birinci makalenin birinci faslında “esaslar” anlayışının mahiyeti açıklanır. Ona göre, her ilmin kendine özgü esasları olmalıdır ve ilk önce bu esaslar öğrenilmelidir. Bilimin ilerlemesi ancak bu şekilde mümkündür.²⁹

Kısaca belirtmek gerekirse, Ahlak-ı Nasiri temel olarak üç makale ve otuz fasıldan ibarettir. Birinci makale “Ahlakın Saflaştırılması” başlığını taşır. “Esaslar” ve “Maksatlar” şeklinde iki hisseye ayrılır. “Esaslar” hissesi yedi; “Maksatlar” hissesi on fasıldır. Bu bölümde ahlak felsefesi ve ahlak psikolojisinin problemleri yer alır. Anahtar kavram “nefs”dir. nefsin varlığı, cevher oluşu sade ve basitliği, cisim yada cismani olmadığı anlatılır. Erdemli insan olmanın kişilik boyutunda temel kriterleri üzerinde durulur.³⁰

İkinci makale “Aile Kurma Bilimi” başlığını taşır ve aile ile ilgili meseleleri ele alır. Bu makale beş fasıldan ibarettir. Çocuk eğitiminden başlayarak ev hayatının hemen hemen bütün safhaları bu bölümde tartışılır, gündelik hayatla ilgili bir takım davranış kuralları verilir.³¹ Burada dikkati çeken bir nokta, Tusi'nin çocuk eğitimi ve yeni kuşakların yetiştirilmesine büyük önem vermiş olmasıdır. Bu konudaki görüşleri her iki makalede yer alır.

Üçüncü Makale “Ülke (şehirlerin) Yönetimi” başlığını taşır. Sekiz fasıldan ibarettir. Burada sosyo-ekonomik ve siyasi problemler ele alınır. Toplum halinde yaşamının zaruretinden bahsedilir. İnsan topluluklarının türü ve devletlerin ortaya çıkışı konusu incelenir. Birlikte yaşamının davranış kuralları belirlenir. Birey-toplum ve birey-devlet ilişkilerinde karşılıklı sorumluluk bilinci ön plana çıkartılır.³²

b.2. Tusi ve Meraga Rasathanesi

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Tusi çok yönlü bir bilginidir ve pek çok ilim sahasında eserler vermiş ve bilim adamları yetiştirmiştir. Öyle ki, matematikteki çalışmaları ve Öklid (Euclid) geometrisi ile ilgili şerhleri dolayısıyla bazı matematik kitaplarında kendisinden “Türk Öklidi”³³ diye bahsedilmektedir. Özellikle Avrupalı ve Sovyet bilim adamları tarafından son yüz yıl içinde hakkında en çok araştırma yapılan³⁴ Tusi’nin uygarlık tarihinden en büyük hizmetlerinden biri Meraga rasathanesini kurmuş ve devrinin önde gelen bilginlerini etrafına toplamış ve onların çalışması için uygun şartları temin etmiş olmasıdır.

Tusi, Hulagu Han’ın en yakın danışmanı olduktan sonra dört önemli konuda onu ikna etmek niyetinde idi: Bilginlerin korunup saklanması ve ilmin gelişmesi için onlardan yararlanılması, halkın yaşadığı ağır koşulların ve bu arada vergilerin adaletli bir şekilde yeniden düzenlenmesi, ilmin inkişafında büyük rol oynayacak olan rasathanenin kurulması ve Bağdat kütüphanesinin Meraga’ya taşınması.³⁵

Bunlardan rasathanesinin kurulması ve bilim adamlarının bir merkezde toplanarak bilimsel faaliyetlerle bulunması herhalde Tusi’nin en büyük başarısı olsa gerekir. Nitekim 1258 yılında Hulağü Han’ın onayını aldıktan sonra Tusi, Doğunun en muazzam rasathanesi olan Meraga’nın yapımına başladı. Rasathane kompleksi temel ve yardımcı olmak üzere iki gruba ayrılan 13 binadan oluşur. İlk bina grubunda astronomik gözlemlerin yapılmasına yarayan aletler yerleştirilmiştir. İkincisinde ise medrese, kütüphane ve dükkanlar yer alır. 30.000 altın dinara mal olan Rasathane, yapılmaya başlamasından 12 yıl sonra 1271’de tam olarak faaliyete geçer.³⁶

Meraga kısa zamanda astronomik cihazları ve zengin kütüphanesi ile büyük bir ilim merkezi haline gelmiştir. Onun rehberliği ile bilimin çeşitli alanlarında bir çok kıymetli eserler ortaya konmuştur. Bunların başında Tusi’nin Zic-i İlhani adlı eseri gelir. Zic-i İlhani de çok sayıda matematik, astronomik ve coğrafi cetveller yer alır. En önemlileri sinüs ve tanjantın 60’lık sayı sisteminde üç rakamlı trigonometri cetvelleri ve XIII. asırda meşhur olan 256 şehrin coğrafi koordinatlar cetvelidir.³⁷ Ayrıca Meraga rasathanesinde gök cisimlerine ait yapılan astronomi cetvelleri Keplerin 1627’de yayınladığı astronomi cetvellerine kadar 368 yıl Avrupa rasathanelerinde kullanılmıştır.³⁸

Zic-i İlhani’de takvimler, gezegenlerin hareketleri ve astronomiye dair tatbiki bilgiler yer alır.³⁹ Eserin başlangıç bölümünde Cengiz Han’dan Hülagu’ya kadar Moğol tarihinin çok kısa bir özeti de verilmektedir.⁴⁰

2. Tusi 'nin Din ve Toplum Görüşü

Görüldüğü üzere, Nasreddin Tusi bilime çok önem verir ve olayların ancak bilimsel yaklaşımlarla anlaşılabilirliğini vurgular. Hatta bu yönüyle, Tusi üzerine araştırmalar yapan Rızayev onu bir “bilim fedaisi” olarak vasıflandır.⁴¹ N. Tusi aynı zamanda bir takım siyasi çalkantılara rağmen gerek İsmaililer, gerekse Moğollar devrinde bilime önem verilen bir ortamda yaşamıştır.⁴² Tusi, daha sonraları İbn Haldun’da gördüğümüz maceralı, dramatik ve aktif hayat tarzının, devri için, önemli bir örneğidir. Bunun önemi, onun toplum ve devlet görüşlerini büyük ölçüde etkileyen bir tecrübeye sahip olmasıdır.

Ahlak-ı Nasiri’yi İngilizce’ye çeviren Wickens, çeviri için yazdığı “Giriş” bölümünde yaşadığı yüzyıl itibariyle onun “dini” bir tutum sergilediğini ve heterodoks bir Müslüman, hem de Şiiğin aşırı kolu İsmaililiğin önemli bir temsilcisi olduğunu⁴³ belirtir. Tusi’nin siyasi tutumunda Oniki İmam öğretisine karşı bağlılığın etkisi olmuştur. Şiilik onun tesiriyle Moğol istilası devrinde belli bir himaye görmüş ve Güney Mezapotamya’daki mukaddes makamlar muhafaza edilmiştir.⁴⁴ Fakat Tusi’nin Zic-i İlhani’nin önsözünde İsmaililerle olan ilişkisinin “sebepli” olduğundan bahsetmesi⁴⁵ yukarıdaki iddiayı tartışmalı hale getirmektedir.

Şüphesiz ki Tusi, İmamet kurumunu ve masum imamın vasıflarını felsefi açıdan ele alan eserler yazmış, Allah’ın varlığı, adalet, irade hürriyeti, ahiret ve ölümden sonra dirilme problemleriyle ilgili Şii kelamında önemli bir yer tutan görüşler ortaya koymuştur. Bununla birlikte yeniden canlandırıcı ve uzlaştırıcı tavrı onu Sünni-Şii çekişmesinin bir bakıma dışında tutmuştur denilebilir. Örneğin, felsefe ve kelama dair Tecrid adlı eseri Sunni medreselerin de klasik kitapları arasında yer almıştır.⁴⁶

Metafizik problemlerle de yakından ilgilenen Tusi, Allah’ın varlığı hususunda rasyonel ispat usullerinin yetersiz kaldığını ileri sürer. Ona göre, Allah kozmik mantığın a priori, temel, zorunlu ve apaçık ilkesidir ve O’nun varlığı isbat edilmekten çok zorunlu olarak kabul edilir. Ahlaki hayatın tetkikinden de benzer bir sonuca ulaşır ve modern çağda Kant’ın yaptığı gibi, Allah’ın varlığını ahlakın temel bir önermesi olarak görür.⁴⁷

Yoktan yaratma ile ilgili olarak, İsmaililer döneminde yazmış olduğu Tasavvurat’ında alemin onu ikmal eden Allah’ın kudretiyle birlikte ezeli, fakat kendi hakikati ve kudreti bakımından yaratılmış olduğuna işaret eder. Daha sonra yazılmış olan metafizikle ilgili

meşhur eseri Fusul'de yukarıdaki görüşünü bütünüyle terkeder ve hiçbir itiraz kaydı koymaksızın ehli sünnet akaidinin yoktan yaratma öğretisini destekler.⁴⁸ Ölümünden sonra dirilme problemiyle ilgili olarak cismani haşri kabul etmekle Meşşai filozoflarından tamamen farklı düşünen Tusi, irade hürriyetine büyük önem verir, peygamberlik ve manevi liderliğin (İmamet) gerekliliğini savunur.⁴⁹

Tusi, dini toplumlar için gerekli bir kurum olarak görür. O, insanı Yaraticısıyla, kendisiyle, toplumsal ve ekolojik çevresiyle ve hatta tüm evrenle bir uyum süreci içinde olgunluğa erdirmek çabasındadır.⁵⁰ Ahlak-ı Nasiri'ye insanın yaratılışı ve konumuyla ilgili ayet ve hadislerden deliller getirerek başlar. Fakat o, dinin ideolojik anlatımından yana değildir. Bu fikrini, daha önce de belirttiğimiz gibi, Ahlak-ı Nasiri adlı eserinin herkes tarafından okunmasını bir dini tebliğ ya da tenkit kaygısının üstünde olmasına bağlar.⁵¹

Tusi, Ahlak-ı Nasiri'nin üçüncü makalesini sosyo-ekonomik ve siyasi problemlere ayırmıştır. Makale hayatta karşılaşılan bir takım değişimleri ele alarak başlar ve bu değişikliklerin gelişmeye sebep olması için mutlak bir yardıma ihtiyaç olduğunu vurgular. İnsanların birbirlerinin yardımına niçin muhtaç olduğunu şu şekilde izah eder: “.... Demek lazımdır ki, herkes kendi yiyeceğini, elbisesini, evini ve silahını hazırlamak durumunda olsaydı, mesela önceden marangozluğu ve demirciliği öğrenmesi gerekirdi. Bundan başka diğer sanat ve meslekleri de öğrenecek sonra kendi hayatına sıra gelecekti ki bu müddet zarfında o, yemeksiz yaşayamayacağı için helak olur, bütün ömrü sıkıntı ve ıstıraplar içinde geçer ve bu gibi görevlerin hiçbirini gereği gibi yerine getirmeyi de başaramazdı.

Lakin birbirine yardım edince onların her biri bu işlerden birini yerine getirdiğinden kendilerine yetenden çok üretirler, artanı bir başkasına vermek veya almak yoluyla bir denge kurmayı başarırlar, hayatın gereklerini temin eder, kendini ve hem cinsini koruma işini düzenler, sistem yaratır, nitekim yaratmıştır da”.⁵²

Toplum içindeki iş bölümünün gerekliliğini bu şekilde temellendirdikten sonra Tusi, toplumsal gerçeklik üzerinde durur ve şöyle yazar: ”Dünyanın intizamı geçim kaynaklarının düzenli çalışması ile meydana geldiğinden, insan cinsi ise çalışmadan yaşayamayacağından çalışma yardımsız, yardım ise birleşmeksizin olmaz. Yani, insan hem cinsi ile yaşamaya muhtaçtır.”⁵³

Sosyal işbirliği ve yardımlaşmayı temin, üretim sürecinde ferdiyetçilik ve keşmekeşliğe yol açmamak için belli tedbirler almaya ihtiyaç doğar ki, Tusi'nin ifadesi ile bu tedbirlere “siyaset” adı verilir, bunların çeşitleri zikredilir ve tasnifleri yapılır. Tusi, Aristo'ya

dayanarak siyaseti dört şekilde ele alır: Ülke, zafer, şeref ve toplum siyaseti. Sonra bu siyasetlerin muhtevasını açarak tariflerini verir. Nihayet ülke siyasetini, siyasetlerin siyaseti olarak adlandırır.⁵⁴

Tusi, insanların birlikte ve dayanışma içinde mutlu bir hayat yaşamalarını temin etmeyi gaye edinen ilme İçtimaiyat hikmeti (toplum bilimi) adını verir ve üçüncü makalenin sadece bu hususa hasredildiğini söyler. Tusi, toplum bilimine son derece önem verir, onu herkesin öğrenmesi gerektiğini kaydeder. Sonra insanlar arasında olan toplumsal yapılanmanın tahliline geçer ve ilk toplumsal yapı olarak aileyi gösterir. Onun toplumları sıralamasında önce mahalle, daha sonra şehir ve büyük topluluklar ve nihayet bütün dünya toplumu gelir.⁵⁵ Böylece Tusi, dünyada beş toplumsal yapının olduğunu kabul eder ve şöyle der; “Her bir insan bir evin (ailenin) uzvu olduğu gibi, her ev bir mahallenin uzvu, her mahalle bir şehrin her şehir bir ülkenin, her ülkede bütün dünyanın bir uzvunu oluşturur.”⁵⁶

Böylece Tusi, parçayla bütün fertle dünya toplumu arasında organik bir bağlantının olduğunu açık olarak gösterir:”insanların toplumsal yapısı böyle bir sistem (karşılıklı dayanışma ve yardımlaşma sistemi) teşkil ettiğinden kim sistemden dışarı çıkıp tek başına yaşamak, inzivaya çekilmek hayaline kapılırsa erdemlerden uzaklaşmış olur ve yalnızlık dehşeti içinde ıstırap çeker. Bazıları böyle bir hayatı erdem kabul eder, ibadet ve zühd bahanesi ile mağaralara çekilip yaşar ki, buna terk-i dünya, abidlik ve zahidlik adı verilir; bir kısmı gözünü halkın merhametine dikip sadece bekler, elini sıcaktan soğuğa vurmaz ve buna da tevekkül adını verirler... Böyleleri ve benzerleri başkalarının emekle ürettikleri nimetlerden karşılığında hiçbir şey vermeden istifa eder, insanlığın gelişmesi için gerekli işlerden kaçınmak suretiyle tabiatlarında potansiyel olarak mevcut bulunan kabiliyetlerini faydalı yollarda sarfetmezler. Akılsız insanlar da böylelerinin erdem sahibi olduklarını düşünürler.”⁵⁷

İnsanın iradi fiilleri hayır ve şer diye ikiye ayrıldığından toplumlar da hayır ve şer olarak iki kısma ayrılır. İyi toplumlara erdemli, kötü toplumlara da erdemsiz toplumlar adı verilir. Tusi’ye göre erdemli toplumların çeşitleri birden fazla değildir. Çünkü doğru yol birden fazla olmaz. Ona göre, hayırlı işler de birden fazla olmaz.

Erdemsiz toplumların ise üç çeşidi vardır: Cahil toplumlar, bozulmuş toplumlar ve zillet içinde olan toplumlar. Tusi, bu faslın esas maksadının erdemli toplumlar olduğunu söyleyerek şöyle yazar: “Bu toplumlar içinde esas maksat, erdemli toplumların neden ibaret olduğunu izah etmektir ki, belki de bu gayretle diğer toplumlar da onun seviyesine çıkartılabilir. Erdemli toplum, insanların öyle hususi birleşmesine denir ki, onların birlikte

çalışmaları iyi işler görmeye, kötülükleri ortadan kaldırmaya yönelmiş olsun. Böyle insanların arasında en az iki şeyde işbirliği olur. birincisi mesleki işbirliği, diğeri ise çalışma işbirliğidir.⁵⁸

Sultanov'a göre, Tusi'nin devletle ilgili görüşlerinde ve devletin yükselişini tahlil eden yaklaşımlarında onun felsefesinin esas rükünlerinden birini teşkil eden dört unsur çözümleyici bir rol oynar. Bu dört unsur burada kendini dört tabaka şeklinde açığa vurur. Tusi'nin fikrine göre, devlet yalnızca adalet esasına dayanırsa uzun müddet yaşayabilir. Adalet ise bir çok şartları vardır. Bunlardan birincisi halkın bu dört tabakası arasında uyumu sağlamaktır.⁵⁹

Bu dört tabaka ya da sınıf:

1. Aydınlar (kalem ehli)
2. Askerler (kılıç ehli)
3. Bürokratlar (muamele ehli)
4. Çiftçiler (ziraat ehli) den ibarettir.

Tusi, bu dört sosyal sınıfı tabiattaki dört unsurla mukayese ederek alim ve aydınları suya, askerleri ateşe, muamele ehlini havaya, çiftçileri de toprağa benzetir ve şöyle der: “Bu dört grup birlikte elbirliği ile ahenkli bir şekilde faaliyet gösterirlerse medeniyet ve insanları mutlu eden bir sistem ortaya çıkar.”⁶⁰

Sonuç olarak, Tusi'nin dünya görüşünde insan merkezi bir yer tutar. O çalışmalarında insani davranışın temel kriterlerini belirlemeye çalışır. Bu maksatla o, Ahlaki Nasiri'de ideal insan, ideal aile ve ideal toplum yaratmak problemlerini ele alır ve toplumların ana unsurları olan birey, aile, devlet ve diğeri toplumsal alt birimlerin temel yapılarını çözümlene yoluna gider. Tusi'nin dünya görüşünün temel dayanağı ise bilimdir. Onun fikirlerini günümüze taşıyan en önemli yanı da olaylar karşısındaki bu bilimsel tutum ve yaklaşımı olmuştur.

DİPNOTLAR

- ¹ Nasreddin Tûsi'nin adı çeşitli kaynaklarda Nasîruddin, Nâsiruddin ve Nâsır Tûsi olarak geçmektedir. Bu farklı kullanımları dikkate alarak bizde Azerbaycan'da kullanılan şekliyle Nasreddin Tûsi olarak almayı uygun gördük.
- ² Tüten Özkaya, "Sovyetler Birliği'nde Nasîruddin-i Tusi'nin Ahlak-ı Nasiri Eseri Üzerine Çalışmalar", *Erdem* 4/10, Ocak 1998, s. 273; Bahtiyar Hüseyin Sıddîki, "Nasuriddin Tusi", Çev. Kasım Turhan, *İslam Düşüncesi Tarihi* (Ed. M.M.Şerif), C.2, İstanbul 1990, s. 188.
- ³ Nihat Keklik, "Türk Asıllı Filozoflar", *Yeni Düşünce Dergisi*, Şubat 1983, Sayı 172, s.2; Ziya Bünyatov, "Azerbaycan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul 1991, s.321.
- ⁴ Rızayev, Ağababa, *Nasreddin Tusi: Hayatı, İlmî, Dünya Görüşü*, Bakü 1996, s.11.
- ⁵ Rahim Sultanov, "Nasreddin Tusi ve Ahlak-ı Nasiri Adlı Eseri", *Nasreddin-i Tusi, Ahlak-ı Nasiri*, Çev. R. Sultanov, Bakü 1980, s.3.
- ⁶ Sultanov, s.4
- ⁷ Rızayev, ss. 14-16.
- ⁸ Rızayev, s. 26
- ⁹ Sultanov, s. 6; Özkaya, s.281.
- ¹⁰ Rızayevi, s.29.
- ¹¹ Özkaya, s. 281.
- ¹² Sultanov, s. 7.
- ¹³ Sultanov, s. 8; Hilmi Z. Ülken, *İslam Felsefesi*, İstanbul 1983, s.133.
- ¹⁴ Sıddîki, s.188.
- ¹⁵ Sıddîki, s.189.
- ¹⁶ Zakir Memmedov, *Azerbaycan Felsefesi Tarihi*, Bakü 1994, s. 243.
- ¹⁷ G.M., Wickens, *The Nasiren Ethics by Nasir ad-Din Tusi*, London 1964, s.13; Sıddîki, "Nasuriddin Tusi", s.185; Ülken, *İslam Felsefesi*, s.134; Memmedov, *Azerbaycan Felsefesi*, s. 243.
- ¹⁸ Ahlak-ı Nasiri üzerine yapılan çalışmalarda bu eserin Türkçe'ye çevrilmemiş olmasının büyük bir eksiklik olduğu vurgulanır. Bu boşluğu doldurmak için H. Nazlıgül ile birlikte, Rahim Sultanov'un Farsça'dan Azerbaycan diline çevirmiş olduğu Ahlak-ı Nasiri'yi notlarla birlikte Türkçe'ye aktardık. Eser, şu anda basıma hazır haldedir (Taştan).
- ¹⁹ Sultanov, s. 8; Ülken, s.135
- ²⁰ Nasreddin Tusi, *Ahlâk-ı Nasiri*, Bakü 1980, ss. 34-35.
- ²¹ Sıddîki, s. 190.
- ²² Ülken, s. 135.
- ²³ Sıddîki, s. 190.
- ²⁴ Sultanov, s. 12.
- ²⁵ Tûsi, s. 33.
- ²⁶ Sultanov, s. 14.
- ²⁷ Wickens, s. 10.
- ²⁸ Tûsi, s. 36; Sultanov, s. 14.
- ²⁹ Tûsi, s. 42 vd.
- ³⁰ Tûsi, ss. 42-144.
- ³¹ Tûsi, ss. 145-171.
- ³² Tûsi, ss. 172-241.
- ³³ L., Göker, *Türk-İslam Astronomi Alimleri ve Gökyüzüne Seyahat*, Ankara 1975, s. 36.
- ³⁴ Özkaya, s. 282.
- ³⁵ Rızayev, s. 88.
- ³⁶ Rızayev, ss. 182, 187, 192.
- ³⁷ Rızayev, s. 182; *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, Bakü 1983, C.7, s.231.

- ³⁸ Göker, s. 34.
³⁹ *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1986, 12/2, s. 133.
⁴⁰ V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Çev. H.D. Yıldız, İstanbul 1981, s. 52.
⁴¹ Rızayev, s. 99.
⁴² Rızayev, s. 39; Ülken, s. 131.
⁴³ Wickens, s. 13.
⁴⁴ *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1986, 12/2, s. 132
⁴⁵ Sıddıki, s. 187.
⁴⁶ Ülken, s. 135.
⁴⁷ Sıddıki, s. 198.
⁴⁸ Sıddıki, s. 199.
⁴⁹ Sıddıki, s. 200; Ülken, s. 135.
⁵⁰ Wickens, s. 10.
⁵¹ Tûsi, s. 231.
⁵² Tûsi, s. 231.
⁵³ Tûsi, s. 233.
⁵⁴ Sultanov, s. 24.
⁵⁵ Sultanov, s. 25.
⁵⁶ Tûsi, s. 237.
⁵⁷ Tûsi, s. 239.
⁵⁸ Tûsi, s. 264.
⁵⁹ Sultanov, s. 27.
⁶⁰ Tûsi, s. 293.